

Kirkegårdenes ubeskyttede kulturarv

Historiske gravstedsstrukturer og grønne kulturværdier bør kunne erklæres bevaringsværdige

Af Mette Fauerskov

Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent i Ribe Stift

Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter

Kirkegårdenes bevaringsværdier

Lyø Kirkegård, hvor hver enkelt gravplads er markeret af et buksbomkranset bed, er en af de få kirkegårde, som er kendt for sin særlige gravstedsstruktur. Foto: Klaus Bertelsen, 2020.

Under overskrifterne "Kulturarv i fare: Intet overblik over truede kirkegårde" og "Kortlægning skal redde truede kirkegårde" satte Kristeligt Dagblad hen over sommeren fokus på, at en del af kirkegårdenes kulturværdier, "som ingen er opmærksomme på", forsvinder fra kirkegårdene med stor hast. Det er en akut opgave at henlede opmærksomheden på disse udsatte bevaringsværdier og at udpege, registrere og bevare dem i hvert fald i deres fineste fremtrædelsesformer,



inden de forsvinder helt. I Foreningen for Kirkegårdskultur har vi taget fat på et lille hjørne af opgaven ved at påbegynde en registrering af kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer. Begrebet gravstedsstruktur skal forstås som den måde, gravstederne er organiseret på, eller det mønster, de med deres afgrænsninger danner på kirkegården.

Flere af kirkegårdenes bevaringsværdier er godt beskyttede af den kirkelige lovgivning. Det gælder f.eks. lågepartier, portaler og kirkegårdenes afgrænsende mure og diger, som åbenlyst bliver passet med stor forståelse af menighedsrådene, og hvor ændringer kræver stiftets godkendelse. Det samme gælder til en vis grad de bevaringsværdige gravminder, som er sikret registrering gennem lovgivningen, dog kan det her være vanskeligere at finansiere istandsættelse eller vedligeholdelse.

Om kirkegårdens kulturhistorisk værdifulde grønne elementer kan man desværre ikke sige det samme. Selv om kirkegårdene bliver passet og plejet, tilpasset og justeret med stor omhyggelighed i det daglige, og selv om de har et meget højt plejeniveau, er der værdier, der bliver overset, og som derfor forsvinder med stor hast. Særligt i disse år, hvor fornyelse og omlægninger af mange grunde foregår med stor fart. Det er vigtigt, at værdier som f.eks. randtræer, historiske stiføringer, særlige gravstedsstrukturer, alléer og andre beplantningselementer, lokalhistoriske gravsteder, særlige kulturmiljøer, egnskarakteristisk havekultur og andre lokale kulturhistoriske forhold bliver bevaret – både for den historiske dokumentations skyld, og i høj grad også fordi disse elementer forankrer kirkegårdsanlæggene i fortiden og dermed er med til at give kirkegårdene den nerve, rigdom og stemning, der er nødvendig, for at de historiske kirkegårdsanlæg også er vedkommende i dag.

Balancen mellem bevaring og fornyelse er et grundvilkår i arbejdet med vore kirkegårde, men i en iver efter at undgå tomme gravpladser, indrette nye gravstedstyper og med kortsigtede ønsker om at reducere driftsudgifterne er de grønne kulturværdier under hårdt pres. Megen grøn kulturarv, der f.eks. udtrykker tidligere tiders begravelsesskikke, er allerede uerstatteligt væk. Det faktum, at grønne anlægs natur er at vokse og dø, er dertil en faktor, der betyder, at bevaring, udvikling og fornyelse af grønne kulturværdier er en særlig disciplin, der fordrer specialfaglig indsigt.

Vi søger eksempler på bevaringsværdige gravstedsstrukturer. Skriv gerne til post@kirkegaardskultur.dk, hvis du kender til anlæg, der kommer ind under de kriterier, der er beskrevet i artiklen.

En af de gamle gravstedsstrukturer, hvor de sidste forsvandt i 1980'erne, er tuegravsteder. Jelling Kirkegård, akvarel af Ole Jørgen Rawert, 1819. Det Kgl. Bibliotek.



Den nok største udfordring i forhold til bevaring af de grønne kulturværdier er at etablere og fastholde viden om værdierne. Der mangler nemlig ikke interesse hos menighedsråd og provstier for at sikre værdierne. Problemet er nok snarere, at det kræver en god portion kirkegårdshistorisk faglighed at få øje på dem. Et eksempel er, at det forudsætter kendskab til tidligere tiders gravstedsskikke at vide, at to tætstående og høje taksplanter er rester af gravstedsbeplantning fra omkring år 1900, hvor det var almindeligt at plante en taks på hver side af gravmindet. Det forekommer også, at en sjælden gravstedsstruktur ikke lokalt ses eller opfattes som noget særligt, fordi kirkegården har været indrettet på den samme måde i mands minde.

National registrering, rimelig byrdefordeling og styrket lovgivning

Foreningen for Kirkegårdskultur ønsker med udarbejdelsen af en registrant over kirkegårde med bevaringsværdige gravstedsstrukturer at arbejde for og at pege på det påtrængende behov for en national registrering af kirkegårdenes bevaringsværdier, så de oversete kulturværdier synliggøres både over for lokale og over for centrale beslutningstagere, før de er helt væk.

Foruden at dokumentere de bevaringsværdige strukturer ønsker vi i foreningen også at gøre opmærksom på, at det – især i små sogne med lavt indbyggertal – er en økonomisk

næsten umulig opgave at fastholde og fortsat pleje og vedligeholde disse kulturværdier, også selv om kirkegårdene er pragmatiske og ikke særlig omkostningstunge anlæg. Da kulturværdierne er nationale, mener vi, at der bør findes en central finansieringsform, så også de små sogne har råd til at bevare kulturarven. Dette vil foreningen arbejde for.

Sidst, men ikke mindst, vil vi i foreningen gennem dialog med de relevante politiske og institutionelle aktører virke for, at kirkegårde, der er bevaringsværdige som helhed, eller som bærer særligt værdifulde grønne elementer med kulturværdi, bliver beskyttet på lige fod med kirkegårdens afgrænsede diger og mure. I dag kan gravstedsstrukturer ikke beskyttes, og kirkegårde kan først erklæres bevaringsværdige i forbindelse med en evt. nedlæggelse, hvor der typisk ingen kulturværdier er tilbage at bevare.

Fem typer af bevaringsværdige gravstedsstrukturer

Uden undtagelse er kistegravstedernes nuværende organisering på de ældre kirkegårde resultatet af en eller flere reguleringer, hvor gravstedsstrukturen er omorganiseret efter en plan, samt af justeringer, der er foretaget løbende over lang tid. Det individuelle gravsted fremtræder i dag som en lille parcel i en velorganiseret og præcist ordnet sammenhæng med helheden af gravsteder, som på langt de fleste kirkegårde består af dobbelte gravstedsrækker skiftevis med en sti. En arealøkonomisk, stringent og både drifts- og brugspraktisk løsning. Denne organisering af gravstederne er under tilbagegang, men man kan endnu ikke sige, at den er i fare for at forsvinde.

På et fåtal af kirkegårde er gravstederne organiseret anderledes. De kan kategoriseres i fem grupper:

- ejendomsgravsteder
- gravsteder i store felter
- gravsteder med egen afgrænsning
- østvendte gravsteder i enkeltrækker
- gravsteder i labyrintisk struktur/ikke færdigreguleret.

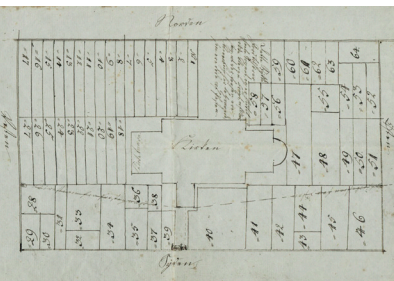
Da det haster at få lavet registreringen, har vi fastlagt nogle ret snævre kriterier for udpegning af kirkegårdene, for at vi inden for kort tid kan komme i mål med opgaven:

- Gravstedsstrukturen skal være helt eller næsten helt intakt på kirkegårdens oprindelige del
- Gravstedsstrukturen skal være resultatet af en regulering (hermed udelukkes nyere kirkegårdsanlæg)
- Kirkegården skal være aktiv og åben for begravelser (hermed udelukkes bl.a. ødekirkegårde uden aktive gravsteder).

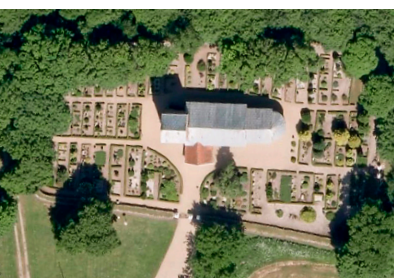
Nedenfor præsenteres de fem kategorier, og der gives eksempler på nogle af de kirkegårde, der indgår i registranten.

Ejendomsgravsteder

Særligt i Sønderjylland og på Fyn foregik der i kølvandet på landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet en tilsvarende udskiftning af kirkegårdsarealet til ejendomsbegravelser. Opdelingen af kirkegårdsarealet blev gennemført på baggrund af godkendte kort, hvor sognets ejendomme fik tildelt gravsteder i forhold til deres størrelse. I kategorien "Ejendomsgravsteder" resterer i dag med sikkerhed blot et enkelt eksempel. Det er Sdr. Skast Kirkegård i Ribe Stift, som vi tidligere har beskrevet i bogen *Gravskrift eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*. Kirkegårdsarealets opdeling i ejendomsgravsteder, som det ses af et kirkegårdskort fra 1814, og som sandsynligvis bunder i en endnu ældre opdeling, er stadig klart aflæselig.



Kort over Sdr. Skast Kirkegård fra 1814 viser en opdeling af kirkegårdens areal i ejendomsgravsteder. Rigsarkivet, Aabenraa.



Luftfoto af Sdr. Skast Kirkegård. Opdelingen af kirkegårdens areal fra 1814 er stadig synlig. DDO, © COWI, 2014.

Gravsteder i store felter

Det vides ikke med sikkerhed, hvorfra og hvorfor gravstederne på nogle kirkegårde er organiseret i store felter. Typen kan både vise tilbage til den første tid efter 1805, hvor begravelser inde i kirkerne blev forbudt. Dengang kunne man bevæge sig rundt inden for gravfeltet, fordi der ikke var hække omkring gravstederne, og hvor det derfor kun har været nødvendigt at etablere hovedstier. Den kan også være opstået som resultat af en opdeling i ejendomsgravsteder. Typen er fundet på Randerup Kirkegård i Ribe Stift, på Jelling Kirkegård i Haderslev Stift og på Tved Kirkegård i Aarhus Stift.

Tved Kirkegård afspejler et rigt bondesamfund

Lige oven for kystskrænten ned mod Knebel Vig på Mols udgør Tved Kirke, Kirkegård og den fredede præstegård et organisk og usædvanligt idyllisk kulturmiljø. Arealerne på Kongsøre Hage ved Tved Kirke er omfattet af en fredning, der har til formål dels at bevare det kulturhistoriske miljø omkring kirken og præstegården, dels at bevare de særlige geologiske og biologiske forhold, men selve kirkegården er ikke fredet. Den markante, træbevoksede skråning uden for norddiget danner ryg for anlægget, der i et og alt udstråler



Tved Kirkegård har sandsynligvis bevaret sin oprindelige udstrækning. © Hexagon, 2020.



Der er i dag omkring 50 sekspladsers gravsteder på kirkegården, hvorfra der er udsigt over Knebel Vig. Foto: Mette Fauerskov, 2014.

en fredfyldt ro. Kirkegårdens mange gamle træer forankrer anlægget både i forhold til landskabet og i forhold til den historiske tid.

Der har tidligere været adgang fra nord eller syd til de meget store gravsteder i gravfelterne, hvor mange gravsteder havde seks eller flere pladser. De mange store gravsteder afspejler de store landboreformer, hvor bønderne fik selveje til dyrkningsjorden, og de store gravsteder afspejler samtidig, at der har været en vis rigdom i samfundet. Der er i sognet stor veneration for de gamle gravsteder, og der er i dag stadig 50 gravsteder med seks pladser, men der er også sket en underopdeling af en del gravsteder.

Gravsteder med egen afgrænsning

Gravstedsstrukturen er karakteriseret af, at alle gravsteder har deres egen afgrænsning, som de ikke deler med naboen, og af, at hvert enkelt gravsted er omgivet af en sti langs alle fire sider. Gravstederne er regelmæssigt ordnet i rækker, og hvor afgrænsningen udgøres af hække, danner de en parterrehave, der giver mindelser om renæssancens haveanlæg. I de fleste af anlæggene er alle gravsteder østvendte, dvs. at gravmindet står på gravstedets vestlige del og læses fra øst i overensstemmelse med den kristne tradition. Ligesom de levende har ansigtet og blikket rettet mod "lysets hjem" i øst, når de sidder på kirkebænken, så har forestillingen været, at de døde skulle gøre det samme, når de på den yderste dag ville sætte sig op og rejse sig fra deres grave.

Gravstedsstrukturen viser tilbage til tiden før de store reguleringer i 1920-60, hvor det var den enkelte gravstedsejer, og ikke kirkegårdens personale, der forestod etablering og pleje af gravstedet og gravstedshækkene. Derfor ses det på nogle af disse kirkegårde, at der er anvendt forskellige plantesorter til hækkene. På de fire kirkegårde (Bogø Kirkegård i Roskilde Stift, Lyø Kirkegård i Fyens Stift, Nordby Kirkegård i Aarhus Stift og Vilstrup Kirkegård i Haderslev Stift), hvor gravstedsstrukturen er intakt, ses strukturen i forskellige variationer. Der findes flere kirkegårde, bl.a. på Ærø, Strynø og Lange-land samt på Læsø, der tidligere har haft denne struktur, og hvor den stadig er aflæselig, selv om strukturen ikke længere er intakt.



Vilstrup Kirkegård er udvidet mod syd i 1870 og igen i 1911. © Hexagon, 2020.

Gravstederne er organiseret i et fuldstændigt præcist mønster med gennemgående smalle stier i både nord-sydlig og i øst-vestlig retning. Foto: Mette Fauerskov, 2020.



Vilstrup Kirkegård med præcis og stringent parterre-struktur

Vilstrup Kirkegård har en fri, landskabelig beliggenhed på et ret fladt terræn i landbrugslandskabet mellem byerne Nørre Vilstrup og Sønder Vilstrup. En allé af klippede lindetræer leder frem mod det kirkelige anlæg, hvor tårnet markerer sig på fornem vis i point de vuét. I harmoni hermed omgives hele kirkegården af klippede linde, der signalerer den samme velordnede og sirligt passede regularitet, der også hersker på kirkegården.

På hele kirkegårdens ældste del er gravstederne, hvoraf de fleste er relativt store, organiseret med hver deres hæk i et helt præcist, næsten matematisk mønster, hvor snorlige, smalle stier adskiller gravstederne i både øst-vest-gående og nord-syd-gående retning. Denne orden understreges af, at alle hække er af buksbom, og at de har nøjagtig samme højde. Kirkegårdens opdeling i fem store felter, der adskilles af bredere stier, kan spores tilbage til 1928, hvor også organiseringen i retlinede, østvendte gravstedsrækker fandtes i hvert fald på dele af kirkegården. Det stramme parterremønster er med sikkerhed fra før 1949, hvor det dækkede hele kirkegårdens areal.

Gravsteder i østvendte enkeltrækker

På flere kirkegårde særligt i Sønderjylland er den tidlige kristne tradition med østvendte gravsteder fastholdt i forbindelse med en regulering, hvor gravstederne er ordnet i parallelle enkeltrækker. Det gælder Ubjerg, Nørre Løgum, Brede, Hunderup og Løgumkloster Kirkegårde i Ribe Stift samt Tranbjerg Kirkegård i Aarhus Stift.

Løgumkloster Kirkegård, et storslået anlæg med en meget tæt gravstedsstruktur

Den ældre del af det kirkelige anlæg omgives af teglstensmure og 20 meter høje randtræer af lind i storslået og harmonisk sammenhæng med den store klosterkirke og klosteranlægget. Med stor kontrast til anlæggets vertikale og omsluttende rum danner gravstedsområdet en horisontal flade, hvor al beplantning holdes under godt en meter i højden.

Gravstedernes rækkevis og østvendte organisering i kirkegårdens ældre del inden for murene mod øst og nordøst ses allerede på fotos fra 1900-tallets første årti, hvor en del gravsteder afgrænsedes af gitre, mens andre ingen afgrænsning havde. Nord for kirken lå gravstederne dengang hovedsage-

lig i græs og var markeret af enkle gravminder. Frem mod 1950'erne ensartedes gravstedernes afgrænsning, flere gravsteder fik hække i forskellig højde og bredde, mens andre gravsteder stadig var gitterkransede, enkelte var omgivet af



Løgumkloster Kirkegårds ældre del. Uden for fotoudsnittet er kirkegården udvidet mod øst i 1923 og flere gange senere, samt mod nord i 1990'erne. © Hexagon, 2020.

Løgumkloster Kirkegårds nordøstlige del set fra kirketårnet. Foto: Christian Hansen, 2021.



stenkanter, og en del gravsteder havde egen afgrænsning, som ikke blev delt med nabogravstedet.

Op gennem anden halvdel af 1900-tallet udbredtes gravstedsmønsteret til også at omfatte kirkegården nordlige del, og gravstedernes afgrænsning omdannedes efterhånden til det billede, vi ser i dag, hvor tujahække danner ryg-, for- og fælles mellemhække, der holdes nogenlunde ensartet klippet med mindre og dynamiske variationer i højde, bredde og linjeføring. Det kompakte gravstedsanlæg med meget smalle stier, der ligger i bar jord, samt de relativt korte gravsteder, hvor der ikke anvendes grus, men som er helt plantedækkede, underbygger i et og alt det historiske vingesus, man kan opleve som besøgende.

Gravsteder i labyrintisk struktur/ikke færdigreguleret

Den sidste kategori af kirkegårdsanlæg med bevaringsværdig gravstedsstruktur omfatter anlæg, hvor den mest kendte type med dobbelte gravstedsrækker ikke er færdiggjort, og hvor kirkegården derfor har et labyrintisk præg. I denne kategori finder vi Sneum Kirkegård i Ribe Stift, hvis labyrintiske struktur understreges af mange forskellige sorter af gravstedshække, der holdes klippet i forskellige højder.



Gravstedsstrukturen på Sneum Kirkegård er labyrintisk, fordi den ikke er færdigreguleret, stiernes bredde varierer, hækene er høje og har forskellig højde. Foto: Mette Fauerskov, 2010.

Registreringen af bevaringsværdierne skal fortsætte

Beskrivelserne af kirkegårdene med bevaringsværdige gravstedsstrukturer i denne artikel, der afspejler den foreløbige registrant, er foretaget på baggrund af besigtigelser samt søgning i tilgængelig litteratur og historiske billedarkiver. Der er behov for, at der foretages mere tilbundsående undersøgelser af disse kirkegårdes udviklingshistorie og de lokale og kulturhistoriske bevæggrunde for deres udvikling.

Ud over kirkegårde med intakte, særlige gravstedsstrukturer bør en færdig registrant også omfatte kirkegårde i hver kategori, hvor strukturen er delvist bevaret, og hvor det også er oplagt at se på, hvordan den kan bevares og måske også retableres.

Det har vist sig, at der inden for de beskrevne kriterier kun er meget få kirkegårde tilbage. I skrivende stund har vi fundet 15 anlæg, men det er ikke usandsynligt, at der findes fle-

re, da kirkegårdene er opsporet ved almindelig research og ikke ved en systematisk gennemgang af samtlige landets kirkegårde. Vi vil derfor sætte stor pris på, hvis nogle af vores læsere kan bidrage. Skriv gerne til post@kirkegaardskultur.dk, hvis du kender til flere lignende anlæg.

Til slut skal der peges på, at gravstedsstrukturerne kun udgør en lille del af kirkegårdenes skjulte kulturverdier, og at der også er behov for, at øvrige udsatte verdier knyttet til gravsteds-kulturen i Danmark beskrives (f.eks. særlige gravstedsmarkeringer, herregårdsgravsteder, præstegravsteder og tidstypiske gravstedsindretninger). Grundlæggende er det Foreningen for Kirkegårdskulturs opfattelse, at der er behov for en national registrant over samtlige bevaringsverdier på kirkegårdene, således at der tilvejebringes et sikkert grundlag for beslutninger om bevaring.

Indtil disse registreringer er foretaget, vil Foreningen for Kirkegårdskultur arbejde for, at alle kirkegårdenes kulturverdier bliver bevaret.

Litteratur

Foreningen for Kirkegårdskultur, *Gravskrift eller ...?*

Kirkegårdens betydning og fremtid, Frederiksberg, Forlaget Eksistensen, 2017.

Funch, Maja, "Kulturarv i fare: Intet overblik over truede kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 2. juli 2021.

Funch, Maja, "Ministeriet skal finansiere kulturarv på kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 8. juli 2021.

Funch, Maja, "Kortlægning skal redde truede kirkegårde", *Kristeligt Dagblad*, den 11. juli 2021.

Guldager, Susanne, *Danske Kirkegårde, tradition og fornyelse*, Frederiksberg, Forlaget ANIS, 2005.

Hansen, Christian, "En guide til en gåtur på Løgumkloster Kirkegård", folder, 2011.

Kragh, Birgitte, *Til jord skal du blive*, Museumsrådet for Sønderjyllands Amt i samarbejde med Aabenraa Museum, 2003.

<http://danmarkskirker.natmus.dk/>

<https://www.fredninger.dk/>

<http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften/>

<https://arkiv.dk/>

http://www5.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/

[Soeg_i_samlingerne/Billedarkiv/](http://www5.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Soeg_i_samlingerne/Billedarkiv/)